

TÜRKLERİN SU KULLANIM SİSTEMİNDEKİ ESKİ HALK BİLGİSİ (KUYU VE ÇIKRIK KURULUMLARI ÜZERİNE)

Tattigul KARTAEVA

*Prof.Dr. Al-Farabi Kazak Milli Üniv.. Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümü,
Almatı, Kazakistan*

Özet

Kazak ve Türk soylu halklar çok eski dönemlerden beri kuyu kazma, yeraltı suyunun kullanımıyla ilgili gelişmiş teknolojilere ve halk bilgisi sistemine hâkim olmuştur. Kazak topraklarında kuyu kazma ile kuyu kazıcılık mesleği çok eski dönemlerde ortaya çıkmıştır. Kazak topraklarının Güney Bölgesinde, Sır Derya'nın orta kesiminde yer alan Sauran, Otırar, Mirtöbe, Turkestan ortaçağ şehirlerinin yaşamında yeraltı su kaynaklarıyla bağlantılı birkaç «kariz» adlı yeraltı kuyu sisteminin bulunması, yerli kavimlerin karmaşık ve gelişmiş bilgi sistemi hakkında malumat vermektedir.

Karizler, yer altı sularını bir yere biriktirip, tarımsal kullanım için suyun dışarıya çıkmasını sağlayan eğimli kazılan birkaç içi boş kanallardır. Yüzlerce kuyunun yerin altındaki yapısı, adeta bir satranç tahtasını andıran sulama sisteminden oluşmaktadır. Düz araziye ulaşamayan dağ başındaki bulak sularını tahliye etmek için o bölgeden kuyu kazıp, biriken suları oyuklardan aşağı indirmişlerdir.

Karizler Orta Asya'dan başka Türkiye, Azerbaycan, İran, Afganistan, Doğu Türkistan, Hindistan, Irak, Pakistan, Suriye memleketlerinde de kullanılmıştır. Orta Asya'da kariz olarak adlandırılan yapıya Anadolu'da da rastlanmaktadır. Anadolu'da bilinen kariz yapıları Gaziantep, Şanlıurfa, Van ve İskilip kentlerinde raslanılmıştır ve bunlar da günümüzde hâlâ kullanılmaktadırlar. Anadolu'da kariz yerine kehriz ve benzeri yöresel isimler kullanılmıştır. Kazak topraklarında karizler 19. yüzyılın sonuna kadar kullanılmamıştır.

Çıkrik, Kazak topraklarında 20. yüzyılın ortalarına kadar nehirlerle göllerden yüksekçe yerde ekilen tarlaları sulamak için kullanılmış cihazdır. Kazak inançlarına göre, çıkriğin piri Ali Çınar adlı efsanevi bir tip olmuştur

ve çıkırığı yerleştirecekleri sırada Ali Çınar için kurban kesmişlerdir. Çıkırıklar kıyısı yüksek arklar boyuna yerleştirilip, deve, öküz, at yardımıyla hareket ettirilmiştir. Günümüzde ise çıkırığın hiçbir çeşidi korunmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kehriz. Kuyu kazma. Yeraltı su kuyusu. Derin kuyular. Su kültürü. Çıkırık.

OLD PUBLIC INFORMATION IN TURKISH WATER USE SYSTEM (ON WELLS AND WINDER INSTALLATIONS)

Abstract

Kazakh and Turkish noble peoples have been in control of advanced technology and public information systems for digging wells, using groundwater since ancient times. The excavation of wells and digging wells in the Kazakh land has emerged in ancient times. The existence of several «kariz» underground well systems linked to groundwater resources in the life of the Sauran, Otirar, Mirtöbe and Turkestan medieval towns in the southern Kazakh territory in the southern part of Gurdia informs about the complex and advanced information system of indigenous tribes.

The shadows are a number of sloped hollow channels that accumulate underground waters and allow water to flow out for agricultural use. The structure of hundreds of wells underground consists of an irrigation system resembling a chessboard. In order to evacuate the mountain waters that could not reach the plain, they dug wells in that area and lowered the accumulated water down from the hollows.

Charisma from other Central Asia, Turkey, Azerbaijan, Iran, Afghanistan, East Turkestan, India, Iraq, Pakistan, Syria has also been used in the country. In Central Asia, the structure called kariz is also found in Anatolia. Known kariz structures in Anatolia are found in Gaziantep, Şanlıurfa, Van and İskilip cities and these are still used today. In Anatolia, kariz and similar local names were used instead of kariz. Chizzies in Kazakh land 19. used until the end of the century.

The curler, 20 in the Kazakh soil. It is a device used to irrigate the fields that were raised on the ground higher than the rivers and lakes until the middle of the century. According to the Kazakh beliefs, the Piri is a

legendary type called Ali Çınar, and they sacrificed Ali Çınar for the time they set the banner. The flippers were placed along the coast of high arches and moved by camel, ox, horse. Nowadays, no variety of leaves is preserved.

Keywords: *Kariz. Dig a well. The groundwater. Deep wells. Water pipes. Winch.*

Giriş

Kazak topraklarında kuyu kazma ile kuyu kazıcılık mesleği çok eski dönemlerde ortaya çıkmıştır. Arkeologlar, Kuzey Kazakistan'daki Şağalalı, Batı Kazakistan'daki Tastıbulak yerleşim bölgelerinden Tunç çağına ait olduğu tahmin edilen, Alaköl kültürüne ait olan kenarları çubuklarla örülmüş, saz balçıklarla kapatılmış silindir biçimindeki sığ kuyuların yerini tespit etmişlerdir (*«Koshpeliler tarihy, arheologiyasyn, etnografiyasyn, madenieti men onerin zerdeleu» bagdarlamasy ekspediciyasynyn esebi materialdary*; Orazbaev, 1972: 154). Eski kabileler daha o zamanlarda kuyu kazmanın karmaşık teknolojisine hâkim olmuşlardır.

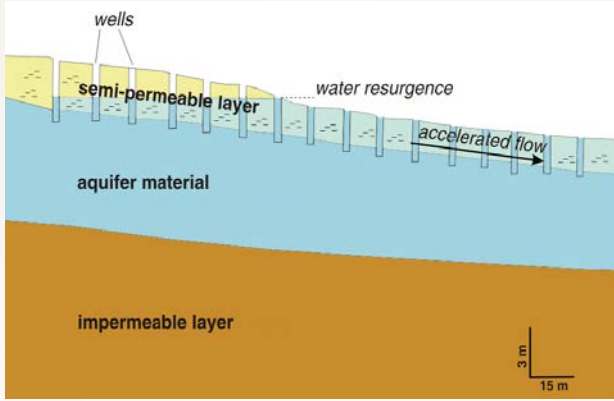
Karizler

Kazak topraklarının Güney Bölgesinde, Sır Derya'nın orta kesiminde yer alan Sauran, Otırar, Mirtöbe, Türkistan ortaçağ şehirlerinin yaşamında yeraltı su kaynaklarıyla bağlantılı birkaç «kariz» adlı yer altı kuyu sisteminin bulunması, yerli kavimlerin karmaşık bilgi sistemi hakkında bilgi vermektedir (Sala vd, 2010; Sala vd, 2016).

Kehriz veya karizler (azerice: kəhriz; uygurca: كىرەك, kariz; arapça: قنات, qanāt; farsça: كىرەك, kārēz), kurak (arid) bölgelerde su toplamak için oluşturulmuşdur.

Kariz, yerin altına kazılmış hendek anlamındaki farsça sözcüktür. Karizler, yer altı sularını bir yere biriktirip, tarımsal kullanım için suyun dışarıya çıkmasını sağlayan eğimli kazılan birkaç içi boş kanallardan oluşmaktadır. Yüzlerce kuyunun yerin altındaki yapısı, adeta bir satranç tahtasını andıran sulama sisteminden oluşmaktadır. Düz araziye ulaşamayan dağ başındaki bulak sularını tahliye etmek için o bölgeden kuyu kazıp, biriken suları oyuklardan aşağı indirmişlerdir.

Karizlerin uzunluğu birkaç kilometreye ulaşmıştır, eni 0,7 – 1 m, yüksekliği 0,5 – 2 m. olmuştur. Nuratı köyünde toprak çok sert olmasına ve su 10-12 metre derinlikten çıkmasına rağmen, yerel nüfus bu sulama sistemini etkili bir sistem olarak kabul etmiştir. 1873 yılı Nuratı'da 36 kariz sistemi olmuştur (Arendarenko, 1874: 113). Eğer kuyular her sene düzenli olarak temizlenirse karizleri yüz yıla kadar kullanmak mümkün olmuştur. Sauran şehrinin bulunduğu yerde 300-450 kuyudan oluşan karizlerin yeri korunmuştur (Vainberg, 1999; Bol'shakov, 1913; Baypakov, 2007; *Kazaktın etnografiyalık kategoriyalar, ugımdar men ataularının destürli jüyesi*, 2012: 22-23; Groshev, 1985; *Sala, vd, 2016*; Resim 1a, 16). Büyük karizler, karizi kazdıran kişinin nesline miras olarak kalmıştır (AEM). Kazak topraklarında karizler 19.yy. sonuna kadar kullanılagelmiştir.

a

b

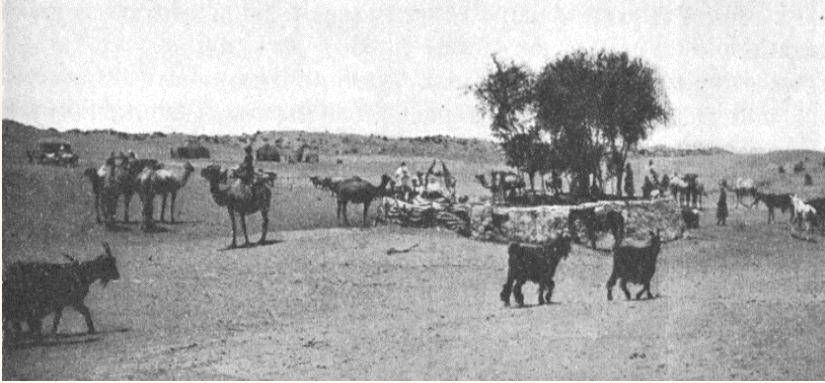
Resim 1 a,b.: Kariz kuyuları ve Kariz kuyularının izleri (Uluslararası laboratuvar «Geoarcheology»; Sala, vd, 2016)

Karizler Orta Asya'dan başka Türkiye, Azerbaycan, İran, Afganistan, Doğu Türkistan, Hindistan, Irak, Pakistan, Suriye memleketlerinde de kullanılmıştır.

Orta Asya'da kariz olarak adlandırılan yapıya Anadolu'da da rastlanmaktadır. Anadolu'da bilinen kariz yapıları Gaziantep, Şanlıurfa, Van ve İskilip kentlerinde raslanılmıştır ve bunlar da günümüzde hâlâ kullanılmaktadırlar. Anadolu'da kariz yerine kehriz ve benzeri yöresel isimler kullanılmıştır.

Kuyu Çeşitleri

Kuyular, Kazak halkının yaşam destek sisteminde içme suyuyla birlikte hayvanları sulama konusunda da önemli rol oynamıştır. Göç yollarını birbirine bağlayan kuyular, önemli bekleme mekânları olarak kabul edilmiştir. Kazakların kışla, baharlık, yayla ve sonbaharlık gibi mevsimlik yerleşim yerlerine giden göç yolları kuyuların olduğu yerlerden geçmekteydi.

Resim 2: Suat veya Sulama yeri (kuyu) başına yerleşen köy. V.Y. Fon-Branke fotoğrafı. 19 yy. Sonu

Göç yolları boyundaki köyün geçici olarak durakladığı kuyu başı da, doğal ve yapay su kaynakları ile birlikte «suat» diye adlandırılıp, bir suattan ikinci bir suata ulaşım mesafesi 5-10 kilometre uzunluğunda olmuştur (Resim 2).

Kazak topraklarında kuyuların kazılma yerine, su hacmine, su kaynağının sığ ve derin olmasına bağlı olarak kuyu kazmanın farklı tür ve yöntemleri geliştirilmiştir.

Kuyular, kullanılan süreye bağlı olarak kalıcı ve geçici kuyular olarak ayrılmıştır. Kalıcı kuyular göç yollarında, sabit yerleşim bölgelerinde kazılmıştır ve aslında derin olan bu kuyular sürekli olarak hizmet vermiştir. Geçici kuyular sığ olarak kazılıp, lazım olmadığı zamanlarda geri kapatılmıştır. Ticaret kervanı yolları boyundaki kuyular da düzenli olarak hizmet vermiştir ve bu kuyular kervancılar ile kervan develeri için su kaynağı olarak büyük önem taşımıştır (Samashev, vd, 2007: 190).

Kalıcı kuyuların 4-5 metreye kadar sığ, 4 ila 10 metre arasında orta derinlikteki, 10 metreyi aşan derinlikteki çeşitleri olmuştur. Kazak halkının eski dönemlerden beri yaşatılagelen hidroteknik bilgisi «*kuyuculuk*» diye adlandırılan meslek grubunun oluşmasına neden olmuştur.

Kuyu kazma işleriyle su konusunda bilgi sahibi olan, bu işte uzmanlaşmış ünlü ustalar uğraşmışlardır. Kazak toprağının Manğıstau, Üstürt kurak bölgelerinde derinliği 40 metrede 100 metreye, Betpakdala kurak bölgelerinde derinliği 40 metreden 60 metreye kadar ulaşan derin kuyular mevcuttur.

Kazak dilinde derin kuyular «*şınıraw*» diye adlandırılmıştır. Manğıstau, Üstürt bölgelerinde su çok derinlerden çıktığı için sadece «*şınırawlar*» kazılmıştır ve şınıraw kuyuları taşla çiviledikleri için «*taş kuyu*», «*taş şınıraw*» diye, derin olması sebebiyle «*kurum kuyu*» diye de adlandırmışlardır. Alaş lideri Alihan Bökeyhanoğlu 1926 yılında Aday ilçesini keşfetmeye yönelik kurulan keşif ekibinde yer aldığı sırada şınıraw kuyulara büyük ilgiyle yaklaşmıştır. O, «*Şınıraw derinliği 30-40 sajin (yaklaşık 2,13 metre değerindeki ölçüm birimi) idi, taşla çevrilmiş kuyuların ağızları hayvanlardan korumak amacıyla taşla, kumla kapatılmıştır*» demiştir (Bokeihan, 1995: 140). Bu noktada A. Bokeyhan'un kullandığı şınıraw kuyuların derinliğiyle ilgili *sajın* adlı ölçüm değeri dikkat çekmektedir. 1 sajin 3 arşına, 1 arşın da 0,71 santimetreye denktir. Bu durumda 1 sajin yaklaşık 2 metre 13 santimetre ise, 30 sajin derinlikteki şınıraw 63,9 metre, 40 sajin derinlikteki ise 85,2 metreyi oluşturur.

Manğıstau, Üstürt bölgelerinde, 1,5-2 metre yer kabuğundan sonra kalınlığı 30-40 metre, bazen daha da kalın, ancak yumuşak bir kaya tabakası oluşmuştur. Bu sebeple yer altındaki suya ulaşmak için hedefteki kayalık tabakası kazılmalıdır. Bunu yapmak için, toprağın üst tabakası

geniş olarak kazılıp tam ortasından çapı 1.5 metre olan taşın çevresini ucu sivri temir aletle delerek, 30-40 sm. kadar kalınlığında tabakayı koparırlar ve buna da «*taşı boğazlamak*» derler. Ardından, «*boğazlanan*» katman kenarlardan kırılır. Dipsiz kuyu derinleştikçe, onun tabanındaki ağır kil ve taş artıklarını çıkartmak zorlaşır. Bu nedenle, çamurlu kayalıkları çıkarmak için ham deriden dikilmiş ağır *dolıktı* ya da *könşelek* adlı özel bir kabı uzun bir arkana bağlayıp, devenin yardımıyla çekerek çıkartmışlardır (Argynbaev, 1969: 49).

Dipsiz, yani derin kuyuyu kazma çalışmaları yaklaşık 1-2 ay kadar sürmüştür. Kuyu kazma işini 4-5 ya da birkaç erkek beraber gerçekleştirmiştir. Derinliği birkaç kulaç olan kuyuları kazıyıp, sondajlamak her baba yiğidin dayanabileceği bir iş değildi ve çok ağır bir çalışmaydı. Derin kuyuların çapı çok dar olduğundan, kuyucu oturarak çalışmıştır ve yeraltı soğuk olduğu için kalın kürk giyerek kazımıştır (Samashev, vd, 2007: 340-341; AEM).

Su kaynağını bulduktan sonra, oraya bir bez koyarak tıkamıştır ve *ügü* diye adlandırılan bir oyuk hazırladıktan sonra tıkacı kaldırmıştır. Ardından su yavaş yavaş oyuğu doldurmuştur.

Kuyucular kuyunun iç çalışmalarını tamamladıktan sonra kuyunun ağzı koparak içeri düşmemesi için onu taşlarla kaplayıp, yükseltilmişlerdir ve buna da *kudıktın korğanı* (kuyunun koruyucu ağzı), *kudıktın korşawı* (kuyunun duvarı) demişlerdir. Böylece kuyuya çer çöplerin düşmesi ile su içtiklerinde hayvanların kuyuya düşmesi önlenmiştir. Kuyunun koruyucu duvarları kuyu ağzından 0.5 metre yüksekliğinde olmuştur. Kuyunun ağzı «*aykel*» diye adlandırılan taş bir kapakla kapatılmıştır (Resim 3). Taştan yapılan kapağın ortası deri tulum sığacak şekilde delinmiştir ve bu nedenle «*aykel kuduk*» (*aykel kuyu*) diye adlandırmışlardır (Resim 3-4).

Resim 3: Mangistau'da göç yolunda bulunan derin kuyu (aykel kuyu) R.Karuts'un çektiği resim. 20 yüzyılın başları (Karuts, 1910: 88, table 13).

Arkeologların kayıt altında aldıkları aykel kuyunun birinde Aday adlı kabilenin bir sembolü kazınmıştır (Resim 4). Ahşap kapağın dış kısmını ise kuyu suyunu tozdan korumak için keçeyle kaplamışlardır. «Aykel» oyuk, içi boş, yuvarlak anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Mangistau, Türkmen Kazaklarının dilinde ortası delik, yuvarlak taş anlamında kullanılır. Özbek dilinde yuvarlak yüze *oykulça* derler (*Qazaq Tilinin Aimaqtyq Sozdigi*, 2005: 99). Kuyunun ağız kısmını inşa etmeye yarayan taşlarla taştan yapılmış oluklar taş ustaları tarafından yapılmıştır.

Resim 4: Aday adlı kabilenin sembolü kazınmış derin kuyunun (aykel kuyu) başı (Samashev, vd., 2007: 340).

Resim 5: Derin kuyu ve taş oluk (Samashv, vd., 2007: 340).

Resim 6: Derin kuyu ve taş oluk (Samashv, vd., 2007:341).

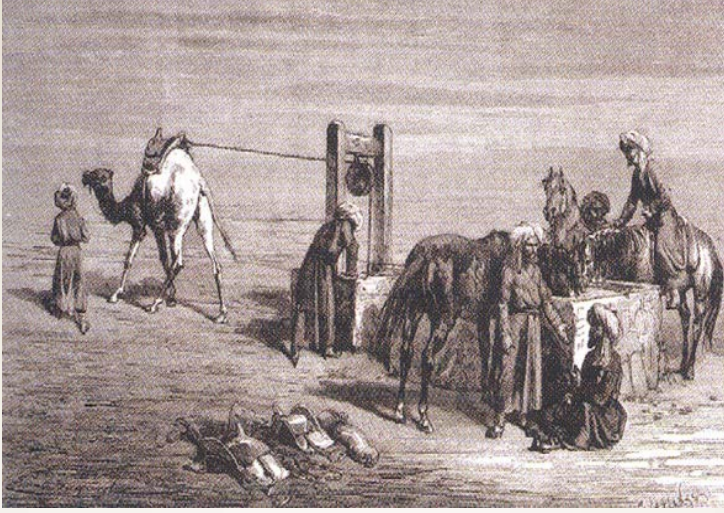

Resim 7: At nalı biçimi verilmiş taş oluk (Samashev, vd., 2007:341).

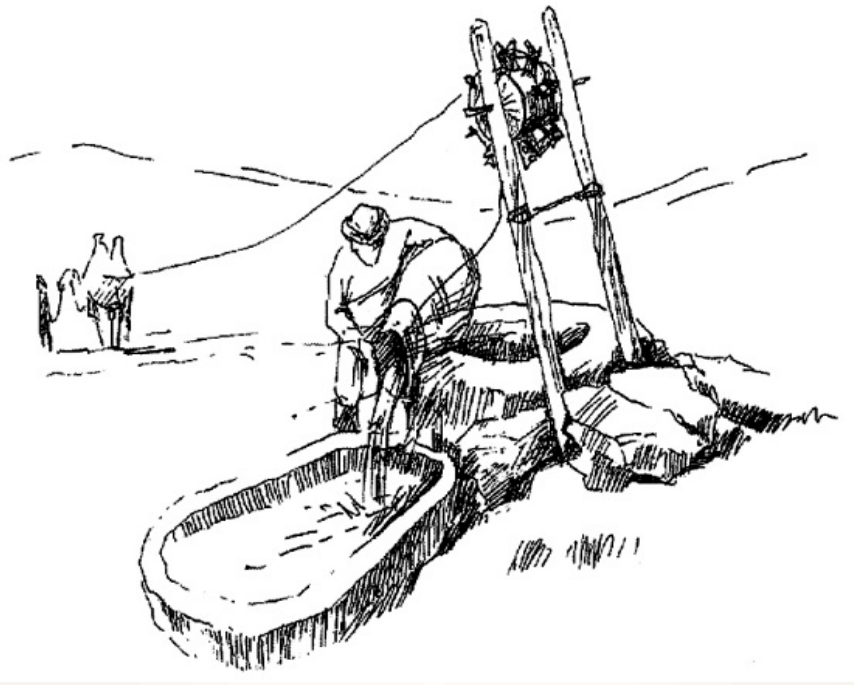
Taş oluklara 10 kova kadar su dolardı ve 40-50 yılki bir anda sulayabilmişlerdir.

Derin kuyu kazılmasını sipariş eden zenginler karşılığı olarak 100 baş koyun veya 1 kulaç için 1 at vermişlerdir. Kuyunun değeri *kudık akı* (kuyu değeri), *kuduk akı mal* (kuyunun değerindeki hayvan) diye adlandırılmıştır (AEM).

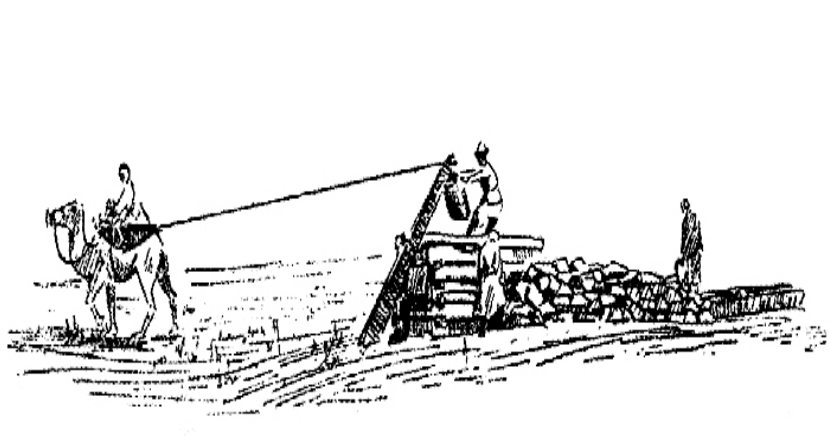
Derin kuyudan suyu 5-10 kova su sığabilecek deri tulumla çekip çıkartmışlardır. Deri tulum, uzunluğu 1½ olan ağaç bir sopaya bağlanmış olup, ağaç sopanın ikinci tarafı 30-40 sm. olacak deri bir parça aracılığıyla arkana eklenerek su deve yardımıyla çekilmiştir (Bokeyhan, 1995: 140; Resim 8 -). Kuyu başına yerleştirilen bu sistem, *çıkırık* diye adlandırılmıştır.

Resim 8: Derin kuyudan çıkırıla su çekme işlemi. 19 yüzyıl. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez müzesi koleksiyonundan.

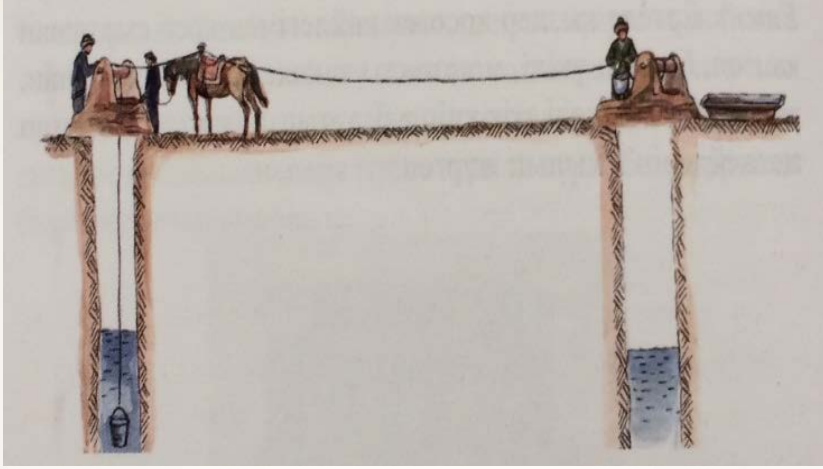
a

b

Resim 9 a, b : Derin kuyudan çıkırla su çekme işlemi. Jalaeddin Şayken Resmi.

Su gözleri birbirlerine yakın olursa iki derin kuyu yakın yerden kazılıp, *kos kuduk* (çift kuyu) diye adlandırılmıştır. Çift kuyu birbirlerine uzak olmadığı ve su çekme işlemini kolaylaştırmak için ikisinin de başlarına *çıkırık* yerleştirilip, ikisine bir araç (deve, yıldı, öküz) çekilmiştir. Onun için iki *doluk* (kova vazifesi gören kaptır) adlı alet bağlanmış deri urganın uçları aracın beline yerleştirilerek aracı iki kuyu arasında yürütmüşlerdir. Bu durumda bir kuyunun dibine ulaşır su dolu kabı çıktıklarında ikinci kap kendi kuyusunun dibine iniyor ve bu şekilde sırayla su çekmişlerdir. Kuyu başında duran kişi kaptaki suyu oluğa döküp, geri bırakmıştır.

Resim 10: Çift kuyu. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez müzesi koleksiyonundan.

Küçük ve Büyük Porsuk kumlarında derinliği 5-10 sajına kadar ulaşan birçok kuyu bulunmuştur. Betpakdala'da da su kaynağı çok derinlerde olsa da, tam Üstürt, Mangıstau kuyuları gibi derin olmamıştır. Kızıl Kum çöl bir bölge olması nedeniyle hayvanlar kuyular aracılığıyla sulanır olup kuyuların derinliği 45 metreye kadar ulaşmıştır (Pel's, 1912: 12). Kızıl Kum kuyularının başlarına bir defada 200-300 deveye kadar toplanmıştır. Kızıl Kum'da kuyuları arasındaki mesafe 15-20 km idi (Pel's, 1912: 15). Kızıl Kum deniz seviyesinden 53-100 metre yükseklikte bulunmaktadır ve Kazakistan'da suyu derinden çıkarılan çöl bölgelerinden biridir.

Kazak topraklarının kuzeybatı bölgesinde, Elek nehri vadilerindeki otlaklarda su sığ zeminden çıksa da su azlığı nedeniyle kuyular sık sık kazılır ve *tankı* diye adlandırılır. Mangıstau ve Üstürt'teki Aday kabilesinden

olanlar yaylaya geldiklerinde *tankı kuyu* sularının temizliğini bir gelenek haline getirmişlerdir ve herhangi bir Aday insanı *beldeme* (kemer) denen küreği beline bağlayarak dolaşmıştır (Bokeihan, 1995: 141).

Tankı kuyuların kenarları 0,5 arşından 1,25 arşına kadar, derinliği suyun çıkmasına bağlı olarak 2,5'tan 5 arşına kadar olmuştur. Tankı başına 3-4 kova su sığan taş veya bütün bir ağaçtan oyulan oluklar yerleştirilmiştir. Suyu sığ yerden çıkan kuyuları «*orpa*», «*espe*», kuyu kazılacak yeri de *orpalık* diye adlandırmışlardır. Üşorpa, Konırorpa, Janaorpa, Aşşiorpa, Terekorpa, Kızılespe, Aşşiespe gibi yer ve su isimleri kuyu ile ilişkilidir.

Ayrıca, suyu sığ zeminden çıkan kuyuya «*ilme kuyu*» gibi adlandırmalar, suyu kovayla kolay çekip çıkarılması nedeniyle ortaya çıkmıştır. İlme kuyuların oyuk derinliği 2 ila 3,5 metre arasında değişebilmiştir. Sığ kuyuları da işinin ehli, suyun kaynağını bilen bir adama kazdırtmışlardır.

Kara Kum'da bir birine yakın kazılacak kuyuların ortaya çıkması, Kazakların göçebe yaşamıyla doğrudan bağlantılı olduğunu açıkça göstermektedir. Kara Kum, Sır Derya bölgesindeki göçebe Kazakların ilkbahar ve sonbahardaki yerleşim yerleri haline gelmiştir. Kara Kum'da kumdan yapılmış tepeye *tau* (*dağ*) denir ve etek kısmına da *kumjağa* (*kumlu sahil*) denir.

Resim 11: Kumdan oluşmuş bir dağ. Yazarın fotoğrafı. (AEM).

Resim 12: Kum dağının etek kısmı. Yazarın fotoğrafı. (AEM).

Burada kuyu, iki kum tepesi arasındaki düz bir çukura kazılır. Kuyuyu kazıyıp tatlı su kaynağını bulduktan sonra kuyunun kumu içine düşmemesi için düzgenin (*Calligonum*) dallarını bütün bir halde kuyunun duvarına, kökünü aşağıya doğru bakacak şekilde sabitliyorlar. Buna, «şegen kuyu» derler ve 4 metre kadar çapa sahiptir (Resim 13).

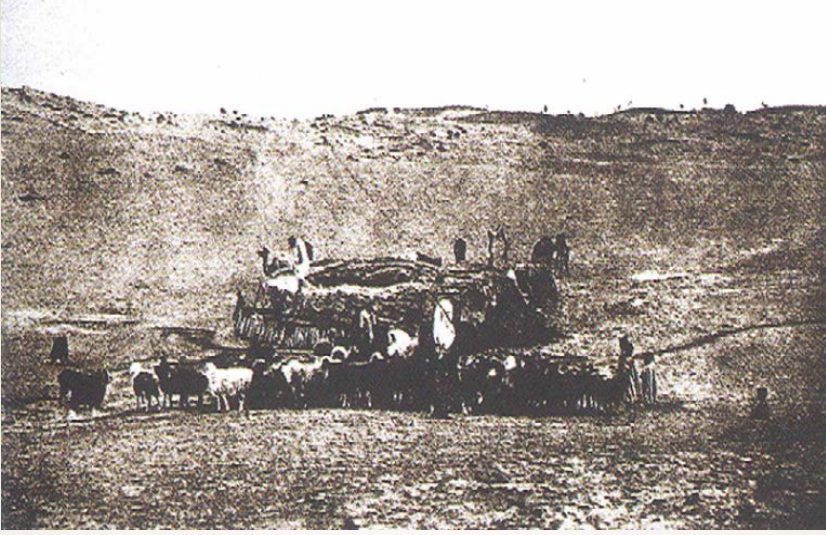
a

b

Resim 13 a,b.: Şegen kuyu (inşası bitmemiş ve ağzı kapatılmamıştır). Kara Kum. Yazarın fotoğrafı. (AEM).

Kazak topraklarının farklı bölgelerinde, ağzı geniş kazılan kuyuya «*opan kuyu*» deniyordu.

Resim 14: Ağzı geniş kazılan «opan kuyu» (Pel's, 1912).

Türkmenistan'ın kumlu bölgelerindeki kuyu kazma işine ilgili sözler Kara Kum'dakine eş anlamlı. Burada kumdan kıyılara, «etegkum» demişlerdir. Etegkum ile boş alanın arası 30-40 km uzunluğundaydı. Kumlu ovaya «butevgum» denmiştir. Sabitlenen derin kuyular, «orumli guyu», sabitlenmemiş sığ kuyular «udek», sabitleme işine ise «orim» denmiştir. «Orumli guyu» için ılgın dalları kullanılmıştır. Sığ kuyular 2-5 sajına kadar, derin kuyular 9 kulaçtan 18 kulaca kadar ulaşmıştır (Orazov: 211-213).

Dağ, yamaçların eteğindeki kaynaklardan kazılan, suyu bol kuyulara «süt kuyuları» demişlerdir. Suyu bol kuyular «akpa kuyu», «akşelek kuyu» (beyaz kova kuyu) diye de adlandırılmıştır.

Sığ kuyulardan su çekmek için kullanılan kova, *kolkauğa* (el kova) diye adlandırılıp, başlangıçta onu büyükbaş hayvanın bütün olarak sıyrılmış kafa derisinden yapmışlardır.

Resim 15: Deri kova ve el döngüsü. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez müzesi koleksiyonundan.

Resim 16: Kullanılan sabit kuyu ve el kovası. Kara Kum. Yazarın fotoğrafı. (AEM).

El döngüleri, 10-15 metre derinliğindeki kuyulardan kolayca su çekecek şekilde tasarlanmıştır. Bunu yapmak için çatallı ağaçtan bir destek yerleştirilip, çatallar üzerine biraz eğik gelen ağaç kemeri bağlanıp monte edilir. Eğik gelen cihazın başlarından birisi ağır metal bir şerite bağlanır. İkinci tarafına bir arkan çekilir ve baş kısmına bir kova takılır.

Resim 17: El kovasıyla su çekme. Sır Bölgesi. Yazarın fotoğrafı. (AEM).

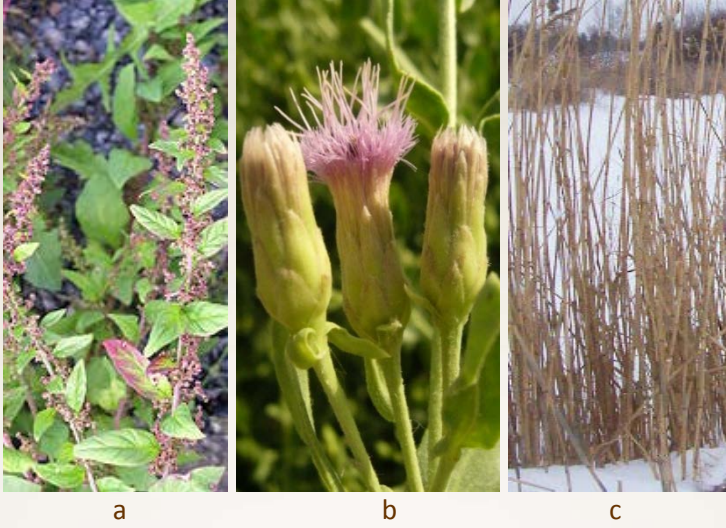
Kuyunun derin, sığ, tatlı, acı türü gibi hangi türü olursa olsun, hepsinin suyu saydam ve şeffaf olur. Kazak topraklarında kuyuların *şegen*, *taş* (içi taşlarla örülmüş), *sütlü*, *akpa*, *akşelek* (suyu bol), *orpa*, *şukanak*, *obaşık* (suyu sığ) çeşitleri bulunmaktadır.

Su Kaynağını Tanımak

Suyu derinden çıkaran kuraklık bölgelerde yeraltı su kaynaklarından anlayan ve bu sisteme hâkim olan insanlara eskiden «*gözlü*», «*gözü keskin*» demişlerdir.

Atlal grubu geçtikten sonra «*gözü keskin*» insan yere yatarak kulaklarını verip dinlediklerinde yer altından gürültülü bir ses gelirse orada su kaynağı olduğunu tahmin etmişlerdir. Bu, su kaynağını bulmanın bir yöntemidir. Bu yöntem aslında, suyun derinden çıktığı Üstürt, Mangıstau bölgelerinde kullanılmıştır. Bir başka yöntemde, *süymen* adlı demirden yapılmış taş ve buz kırmaya yarayan ucu sivri aleti uzaklara atıp, onun ucunun isabet ettiği yeri kazdıklarından bahsedilir.

Sığ kuyuları ise akbaş ot (*Karelinia*), kıyak kamışsı (*Phragmites australis*) kum kamışsı, itüzümü (*Chenopodium*) olarak adlandırılan bitkiler yetişen yerlerden kazmışlardır. Oralar, suyun yüzeye yakın ve tatlısu kaynağı olan bölgelermiş.

Resim 18: Sığ kuyuları kazmak için aşağıdaki gibi bitkiler yetişen yerler seçilmiştir, a) İtüzümü (*Chenopodium*); b) Akbaş ot (*Karelinia*); c) Kum kamışı -şı (*Phragmites*).

Kuyu veya Suyla İlgili Atasözleri

Meseller (ders alınacak sözler):

- Kz. - «Teren kuduktın suyu tatti»
Tr. - «Derin kuyunun suyu tatlı olur»;
Kz. - «Bir kişi kazğan kudıktan mın kişi su işedi»
Tr. - «Bir kişinin kazdığı kuyudan bin kişi su içer»;
Kz. - «Kudıktan su işken, kazğanğa rahmet aytadı,
Ağastı kölenkelegen, ekkenge rahmet aytadı»
Tr. - «Kuyudan su içen kazana teşekkür eder,
Ağacın gölgesinde oturan ekene teşekkür eder»;
Kz. - «Su işken kudığına tükirme»
Tr. - «Su içtiğin kuyuya tükürme» (insan hayatında belli bir iz bırakmış dönemlerinden ders almaya ve terbiye etmekle ilgilidir);
Kz. - «Sudın da surawı bar»
Tr. - «Suyun da hesabı vardır» (tasarruf etmek gerektiğini nasihat eder).

Benzetmeler (yapılan davranışlarla ilgili):

- Kz. - «Kudıkka bar asılın tıkkın şöl daladay»
Tr. - «Varını yoğunu kuyuya saklamış çöl gibi»
Kz. - «Kudık suwınday»
Tr. - «kuyu suyu gibi»;

- Kz. - «Kudikka salğan kauğaday»
Tr. - «Kuyuya sokulan kova gibi»;
Kz. - «İnemen kudık kazğaday»
Tr. - «İğne ile kuyu kazmak gibi».

Çıkırık Yerleştirme

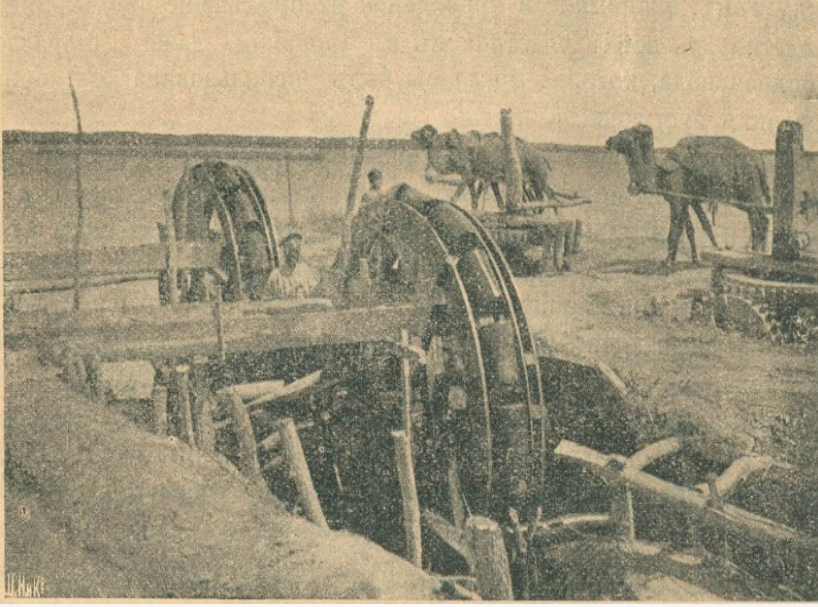
Çıkırık, nehirlerden yüksekçe yerde ekilen ekili alanların sulanması için kullanılan sulama tesisatı. Çıkırığı meşe, ığde gibi güçlü ağaçlardan ahşap ustaları yapmıştır. Çıkırık kurulumları 20. yüzyılın ortasına kadar kullanımda olup, daha sonra teknolojinin gelişmesiyle tarımsal sulama ekipmanlarının üretimi ile bağlantılı olarak kullanım dışı kalmıştır.

Çıkırık, yapısına göre üçe bölünür: *rüzgârla çalışan çıkırık*, *su çıkırığı* (nehrin kıvrımlı, akışı şiddetli yerine yerleştirilmiştir), *araç çıkırığı* (deve çıkırığı, at çıkırığı, öküz çıkırığı).

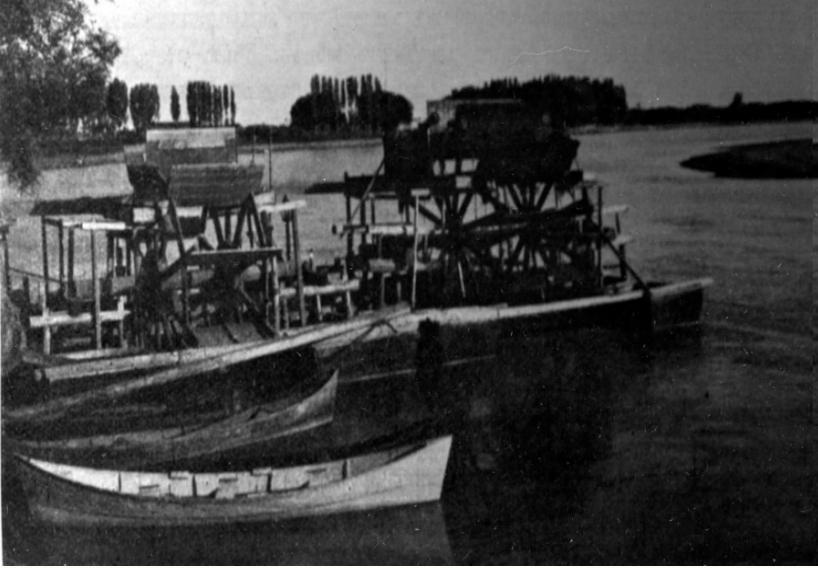
Çıkırıklar kıyısı yüksek arıklar boyuna monte edilip, deve, öküz, at yardımıyla harekete geçirilip, koşulan hayvan çeşidine göre «*deve çıkırığı*», «*öküz çıkırığı*», «*at çıkırığı*» gibi isimlerle adlandırılmıştır (Resim 20, 22). Kaynağı zeminden çok yüksek olmayan arıklar boyundaki ekinlik alanları sulamak için *atpa* ya da el çıkırıklarını kullanmışlardır.

Resim 19: Rüzgar çıkıncı (rüzgarla çalışan sulama ünitesi), Sir bölgesi, 20. yüzyılın başları.

Resim 20: Deve çıkırğı (deve yardımıyla hareket ettirilen çıkırık). Sır Derya'nın son kısmı. 19. yüzyılın sonu.

Resim 21: Sır Derya Nehri'ne yerleştirilen su çıkırğı. 20. yüzyılın başlangıcı

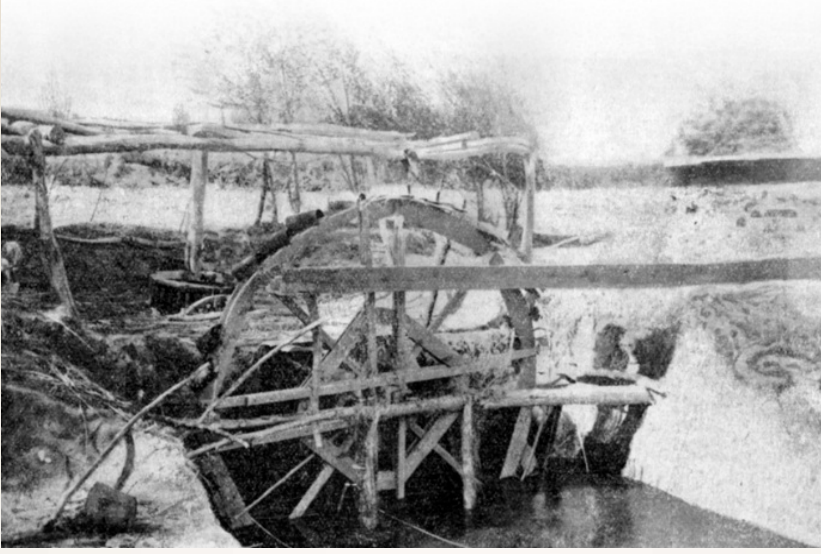

Resim 22: At çıkırığı (çıkırığı at yardımıyla harekete geçirme). 19. yüzyıl sonu.
Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Film ve Ses Kayıtları Arşivi'nden.

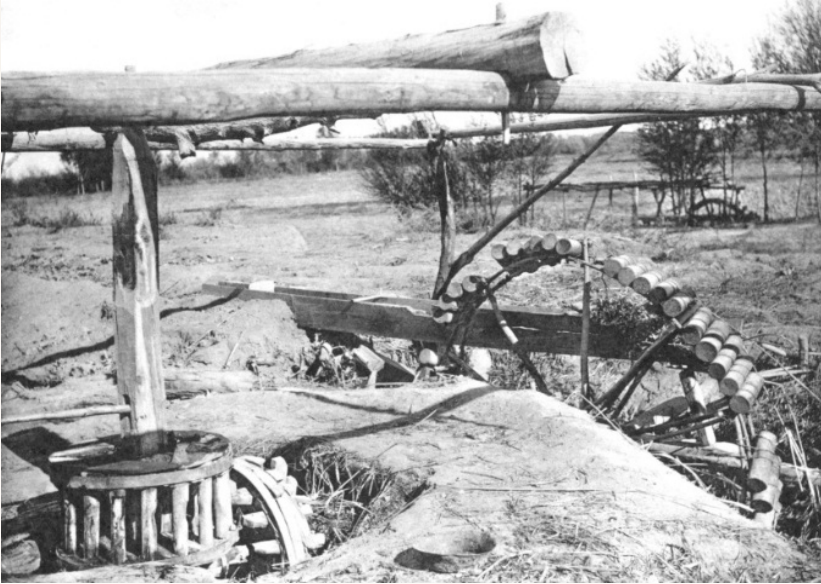
Çıkırığın su kaldıran ağaçtan yapılan kovalarına *şelek* (kova) denir. Kovaları birkaç yıl özel olarak kurutulan yuvarlak ağaç gövdesini yontarak oyup hazırlamışlardır. Bazı ustalar ağacı ikiye bölüp ortasını oyup, ağaçtan kısa, yuvarlak çubuk gibi hazırlanan çiviler yapıp, çivi için özel bir oyuk ayarlamışlardır (AEM). Önceden ağaç çiviye suya koyunca çivi iyice şişip, bulunduğu yere sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Bu ahşap kovalar 2 litre kadar su almıştır. Kova yapımında iğde, dut, meşe gibi ağaçlar kullanılmıştır. Metal kovaları ise demir ustaları yapmıştır. Kovaların sayısı 40 ile 60 arasında değişmiş ve onlar hafif eğimli olarak yerleştirilmiştir. Çıkırığın topraktan yapılmış kovası «*kumıra*» (kap) diye adlandırılıp, içine 3 litre kadar su sığmıştır (Resim 25). Sır bölgesinde çıkırık yapımında kullanılan meşe ağacını Arka bölgesinden at arabalarıyla getirmişlerdir, çünkü meşe ağacı suda şişme yapmaz ve çürümez.

Ne yazık ki, Kazak bozkırlarında eski çıkırıklar günümüzde korunmamıştır. Müzelerde çıkırığın sadece toprak kapları, kovaları, tekerleği gibi belli bir parçaları bulunmaktadır.

Kazak halkının inancına göre çıkırığın piri Ali Çınar adlı efsanevi tiptir ve çıkırığı yerleştirecekleri sırada Ali Çınar için kurban çalmışlardır (AEM).

Resim 23 : Su kaldırma çıkırğı, Sir bölgesi, 1910 yılı. (Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dar'inskaja oblast'. Perovskii uезд: 1912)

Resim 24 : Çıkırık, Sir bölgesi, 1910 (Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dar'inskaja oblast'. Perovskii uезд, 1912: 80)

a

b

c

Resim 25 : a, b, c. Çikriğin ağaç ve topraktan yapılmış kovası. Tasböğet Su Müzesi.
Yazarın fotoğrafı.

Resim 26: Çıkırğı toplama. 1910 yılı. (Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dar'inskaja oblast'. Perovskii uezd, 1912: 80a).

Sonuç

Bölgelerinin % 60'ı çöl bölgelerinden oluşan (% 45 çöl ve % 15 yarı çöl) Kazakistan topraklarında su temini, suyu toplama ve depolamayla ilgili benzersiz yöntemler oluşturulmuştur. Kuyu, çıkırık gibi su kurulumları yardımıyla su kaynaklarından yararlanmanın geleneksel yöntemlerini incelemek oldukça önemlidir. Kuyu kazma ve Çıkırık, yapısı çok zor bir iştir. Geleneksel ortamda kuyu kazma ve Çıkırık, yapısı işiyle ilgili gelenekler, inançlar, mesleki terminoloji, kuyu çeşitleriyle ilgili adlandırmalar ortaya çıkmıştır.

Kaynaklar

Yazar ekspediciyalık materialdarynan (AEM).

Arendarenko, Grigorii. (1874). *K voprosu o karizah. Turkestanskije vedomosti*, 29: 113

Argynbaev, Halel. (1969). *Kazaktyn mal sharuashylygy zhaiynda jetnogra-fiyalyk ocherk*. Almaty: KazSSR-nin «Gylym» baspasy.

Baipakov, Karl. (2007). *Kazakstannyn ezhelgi kalalary*. Almaty: «Aruna Ltd».

Bol'shakov. (1913). *Karizskoe oroshenie. Turkestanskije vedomosti*, 28: 3.

Bokeihan, Alihan. (1995). *Tandamaly*. Almaty: Kazak enciklopediyasy.

Vainberg B.I. (1999). *Etnogeografiya Turana v drevnosti VIII v. do.n.je. – VIII v. n.je*. Moskva: Vostochnaja literatura.

Groshev, Viltor. (1985). *Irrigacija Juzhnogo Kazahstana v srednie veka*. Alma-Ata: Nauka.

Karuts, Rihart. (1910). *Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake*. Sankt-Peterburg: Izdanie A.F.Devrieva.

«Koshpeliler tarihy, arheologiyasyn, jetnografiyasyn, madenieti men onerin zerdeleu» bagdarlamasy ekspediciyasynyn esebi materialdary (Arheologtar: D.Taleev, G. Isakov, G.Bekseitov, E. Ospanov).

Qazaq Tilinin Aimaqtyq Sozdigi. (2005). Almaty: Arys baspasy.

Kazaktyn Etnografiyalık Kategorijalar, Ugymdar men Ataularynyn Destyrlı Zhuiesi. (2012). 3 tom. Almaty.

Mag-Gahan. (1875). *Voennye deistviya na Oksuse i padenie Hivy*. Moskva, Universitetskoi tipografii Katkov i K.

Materialy po Kirgizskomu Zemlepol'zovaniyu. (1912). Syr-Dar'inskaja oblast'. Perovskii uezd. Tashkent: Tipo-litografiya V.M.II'ina, 1912.

Orazbaev, Abdymanap. (1972). *Kolodcy na poselenii Chaglinka (Shagalaly). Poiski i raskopki na Kazahstane*. Almaty, 1972.

Orazov, Annadurdy. (1975). *O tipah skotovodstva v Ahale v konce XIX – nachale XX v. V kinge: Hozyaistvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednei Azii i Kazahstana*. Moskva: Nauka. S. 207-220.

Pel's V. (1912). *Ocherk Juzhnyh Kizyl-kumov*. Samarkand: Tipo-litografiya T-va «B.Gazarov i K. Slijanov».

Samashev, Zeinolla. Kusherbaev, Kyrymbek, Amanshaev, E. Astaf'ev, A. (2007). *Sokrovishha Ustjurtı i Mangystau*. Almaty.

Sala, Renato. Deom, Jan-Mark., D. Clarke. (2010). *The "Karez" of the Sauran Region (Turkestan oasis)*. In: *Water Science and Technology: Water Supply*, Vol.10, Issue 4 July. S. 656-663

Sala, Renato. (2016). *Ancient Water Mining in Tunnels and Wells in West Central Asia*. In: Eds. A.N. Angelakis, E. Chiotis, S. Eslamian, H. Weingartner) *Underground Aqueducts Handbook*, Ch. 20, London (Taylor and Francis). S. 333-359.

Sala, Renato. Deom, Jan-Mark. (2016). *Geoarkheologiya aridnoi zony (na primere Kazakhstana)*. Almaty: Kazakh University.